

Tarp sėkmės ir katastrofos: dvi perspektyvos į perėjimo procesą postkomunistinėse valstybėse

Marius Danilevičius

Vilniaus universitetas, Tarptautinių santykių ir politikos mokslų institutas
El. paštas: marius.danilev@gmail.com

Ghodsee, Kristen ir Mitchell Alexander Orenstein. *Taking Stock of Shock: Social Consequences of the 1989 Revolutions*. New York: Oxford University Press, 2021.

Nors nuo pokomunistinių transformacijų pradžios Rytų ir Vidurio Europos bei Vidurinės Azijos regionuose praėjo jau daugiau nei trys dešimtmečiai, tranzitologai vis dar nesutaria, ar perėjimo prie rinkos ekonomikos procesas buvo sėkmė¹, ar, priešingai, katastrofa². Bū-

- ¹ Vadinamoji „J kreivės“ stovykla: Anders Aslund, *How Capitalism was built: The Transformation of Central and Eastern Europe, Russia, the Caucasus, and Central Asia* (Cambridge: Cambridge University Press, 2007); Adam Przeworski, *Democracy and the Market: Political and Economic Reforms in Eastern Europe and Latin America* (Cambridge: Cambridge University Press, 1991); Leszek Balcerowicz, „Understanding Postcommunist Transitions“, *Journal of Democracy*, 5(4), (October 1994): 75–89, <https://doi.org/10.1353/jod.1994.0053>; Marcin Piatkowski, *Europe's Growth Champion: Insights from the Economic Rise of Poland* (Oxford: Oxford University Press, 2018).
- ² Vadinamoji „katastrofos kapitalizmo“ stovykla: Naomi Klein, *The Shock Doctrine: The Rise of Disaster Capitalism* (New York: Metropolitan Books, 2007); Miłta Velikonja, „Lost in Transition. Nostalgia for Socialism in Post-socialist Countries“, *East European Politics and Societies*, 23.04 (Fall 2009): 535–551, <https://doi.org/10.1177/0888325409345140>; Peter Gowan, „Neo-liberal Theory and Practice for

tent šių mokslinių stovyklų ginčų fone 2021 m. buvo išleista Kristen Ghodsee ir Mitchello Alexanderio Orensteino knyga „Taking Stock of Shock: Social Consequences of the 1989 Revolutions“. K. Ghodsee yra etnografė, jau daugiau nei 20 metų atliekanti lauko tyrimus Rytų Europoje, o M. Orensteinas yra politinėje ekonomikoje besispecializuojantis politologas. Jie teigia, kad knygą rašyti 2017 m. juos paskatino buvusio Pasaulio banko ekonomisto Branko Milanovičiaus straipsnis „For Whom the Wall Fell? A Balance Sheet of Transition to Capitalism“. Jame buvo įrodinėjama, kad pokomunistinė transformacija daugumai rytų europiečių buvo nesėkmė³. Ghodsee, didžiąją dalį antropologinių tyrimų atlikusi Balkanuose ir Rytų Vokietijoje, sutiko su Milanovičiaus idėjomis, o Orensteinas, priešingai, remdamasis savo ekonomiais Lenkijos ir Čekijos tyrimais, straipsnį laikė per daug pesimistiniu. Mokslininkai, Rytų Europos ir pokomunistinės transformacijos temomis išleidę 15 knygų ir publikavę daugiau nei 90 straipsnių, suvokė, jog skirtingos akademinės disciplinos ir specifinis geografinis dėmesys suformavo kardinaliai besiskiriančius posocialistinio perėjimo vertinimus. Tokia situacija Ghodsee ir Orensteiną privedė prie išvados, kad akademinėse diskusijose apie pokomunistinę transformaciją stokojama tarpdiscipliniškumo. Mokslininkai pažymi, kad skirtingų akademių laukų atstovai nesutarti pradeda jau dėl analizėms pasirenkamų duomenų (tai suteikia pagrindo prieštaringsoms teorijoms), todėl savo knygoje užsibrėžia komunistinio valstybių bloko perėjimo prie kapitalizmo pasekmes vertinti pasitelkę keturių tipų – ekonominius, demografinius, viešosios nuomonės ir etnografinius – duomenis. Šiam tikslui Ghodsee ir Orensteinas, naudodamiesi įvairiais šaltiniais, surinko ir susistemino ištis išpūdingą net 29 pokomunistinių valstybių (visų buvusiųjų SSRS sudėtyje, Varšuvos pakto narių, bu-

Eastern Europe“, *New Left Review*, 1/213 (September/October 1995): 3–60; Katherine Verdery, *What was Socialism, and What comes Next?* (Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1996).

³ Kristen Ghodsee ir Mitchell A. Orenstein, *Taking Stock of Shock: Social Consequences of the 1989 Revolutions* (New York: Oxford University Press, 2021), 183.

vusiųjų Jugoslavijos sudėtyje ir Albanijos) transformacijos laikotarpio duomenų rinkinį⁴.

Pasitelkdami skirtingų rūšių empirinius įrodymus autoriai ieško pagrindo pokomunistinės transformacijos „nelygybės perspektyvai“ (angl. *inequality perspective*) – pagrindinei savo knygos tezei ir, jų nuomone, tiek gerąsias, tiek blogąsias perėjimo puses atskleidžiančiai alternatyvai nesutariančioms mokslininkų stovykloms. Ghodsee ir Orensteino nuomone, abu lig šiol paplitę mąstymo apie pokomunistinės transformacijos (ne)sėkmę būdai yra „neišsamūs ir politiškai žalingi“⁵: sėkmę įrodinėjanti „J kreivės“ (angl. *J-curve*) versija ignoroja gyventojų patirtus sunkumus ir išaukština Vakarų, o kritiška „katastrofos kapitalizmo“ (angl. *disaster capitalism*) interpretacija stiprina Vakarams priešiškų jėgų įvaizdį ir skatina dešinią populizmą regiono valstybėse. Siūlydami „nelygybės perspektyvą“ knygos autoriai ragina pripažinti, jog pokomunistinė transformacija sudarė sąlygas naujai pasauliui atsivėrusiose valstybėse (ir tarp jų) atsirasti milžiniškai nelygybei. Kol vieni iš perėjimo prie liberalios rinkos ekonomikos išlošė ir sulaukė žadėtojo gyvenimo pagerėjimo, kiti patyrė nematyto masto nuosmukį, po kurio atsigauti užtruko labai ilgai, o kai kuriems nepavyko iš viso. Tai kūrė ir du skirtingus, tačiau neatskiriamus permainų pasekmių naratyvus besikeičiančiose visuomenėse, o vėliau – ir mokslinėje literatūroje. Ghodsee ir Orensteino manymu, ekonominiai ir demografiniai rodikliai, viešosios gyventojų nuomonės apklausos ir giliosios etnografinių tyrimų istorijos papasakos tą pačią – pasinaudoti sistemos pertvarkomis galėjusios mažumos laimėjimų ir pamirštosios daugumos nusivylimo bei pralaimėjimų – istoriją.

Ekonominių rodiklių analizė knygoje neišvengiamai pradedama nuo Vakarų ekonomistų plano pokomunistinėms ekonomikoms ir šio plano pasekmių. Itin greitai įvykti turėjusios kainų liberalizacijos, privatizacijos ir institucinių pertvarkų reformos, specialistai numanė, galėjo sukelti trumpalaikį ekonominį nuosmukį, tačiau,

⁴ Ghodsee ir Orenstein, *Taking Stock of Shock*, 207.

⁵ Ghodsee ir Orenstein, *Taking Stock of Shock*, 15.

kaip atskleidžia Ghodsee ir Orensteinas, valstybėms grįžti į 1989 m. ekonomikos lygį (matuojamą BVP) po reformų sukeltos recesijos prireikė vidutiniškai 17 metų⁶. Jau čia galima matyti ryškią nelygybę tarp valstybių: geriausiai su krize susitvarkiusioms Višegrado valstybėms krizė truko keletą metų, o dalis reitingų apačioje likusių valstybių (pvz., Moldavija) praeities ekonominių rodiklių nepasiekė iki šiol. Knygos autoriai pažymi, kad ekonominė recesija turėjo stiprų poveikį nelygybei (matuojamai Gini indeksu) šalių viduje – pokomunistinio regiono valstybėse itin paplitusi korupcija sudarė sąlygas 10 proc. turtingiausių gyventojų pasisavinti 2/3 pokomunistinių valstybių ekonominio augimo⁷, o valstybei sumažinus socialinių paslaugų prieinamumą, net 47 proc. buvusio komunistinio bloko gyventojų per pirmuosius 10 transformacijos metų bent kurį laiką gyveno skurde⁸. Mokslininkų nuomone, kapitalistinių reformų šokas yra pagrindinė tokio masto ekonominio nuosmukio ir turtinės nelygybės priežastis. Ghodsee ir Orensteino teigimu, VRE ir Vidurinės Azijos valstybėms reikėjo „mažiau šoko ir daugiau terapijos“⁹: autoriai retrospektyviai pasiūlo alternatyvų inkrementinių reformų kelią, kuris būtų padėjęs sušvelninti perėjimą prie rinkos ekonomikos ir nebūtų sudaręs sąlygų didelio masto turtinei nelygybei. Visgi knygoje pateikiama „kaip galėjo būti“ scenarijų įkvėpę pavyzdžiai kiek glumina – vargu ar Kinijos ir Vietnamo ekonomikų modeliai ir jų įgyvendinimo būdas būtų buvę suderinami su demokratiniu pokomunistinių transformacijų pobūdžiu, nes remiasi prastomis darbo sąlygomis ir išnaudojimo praktikomis (pvz., uigurų Kinijoje), be to, kaip rodo pastarųjų metų tendencijos, šių ekonomikų tvarumo (ypač krizių akivaizdoje) nereikėtų pervertinti¹⁰. Nepaisant to, atskiro pagrįmimo yra vertas itin išsamus ir įtikinantis pokomunistinių valsty-

⁶ Ghodsee ir Orenstein, *Taking Stock of Shock*, 32.

⁷ Ghodsee ir Orenstein, *Taking Stock of Shock*, 40.

⁸ Ghodsee ir Orenstein, *Taking Stock of Shock*, 43.

⁹ Ghodsee ir Orenstein, *Taking Stock of Shock*, 62.

¹⁰ Otaviano Canuto, „Whither China’s Economic Growth“, *Policy Center for the New South*, Policy Brief PB-53/22 (August 2022).

bių perėjimo ekonominių rodiklių panaudojimas ir vizualizavimas šiame skyriuje.

Posocialistinę transformaciją persmelkusios nelygybės perspektyvą knygoje bandoma pagrįsti aptariant ir demografinius duomenis. Gana sukrečiančiame knygos skyriuje, taikliai pavadintame „Kur dingo visi žmonės?“ (angl. *Where Have All the People Gone?*), atskleidžiama, kas dėjosi pokomunistinę transformaciją išgyvenusiose visuomenėse, kuriose naujosios sistemos pranašumais pasinaudoti sugebėjo ne visi. Kritus geležinei uždangai jauniems ir išsilavinusiems gyventojams atsivėrė naujos galimybės užsienyje bei užsienio investicijų sulaukusiose tėvynėse, tačiau ekonominę krizę sunkiausiai išgyvenančiųjų, prisitaikyti prie naujos rinkos nesugebėjusiųjų arba jai neberekalingųjų grupėje ėmė augti alkoholizmo, savižudybių ir mirtingumo rodikliai, viešųjų paslaugų ir infrastruktūros suteikti nebesugebančiose pokomunistinėse valstybėse sumažėjo gimstamumas, išaugo emigracijos mastai, jauni protai ėmė „nutekėti“ į Vakarus. Nors ir derėtų pasakyti, kad aptariant XX a. dešimtą dešimtmetį vykusią emigraciją iš SSRS sudėtyje buvusių valstybių nebuvo apsvarstytas sovietmečiu į šias valstybes atsikėlusiuoju repatriacijos veiksnys, vis tiek reikia pripažinti, jog Ghodsee ir Orensteino šiame skyriuje atliekama demografinių rodiklių statistikos analizė suteikia pakankamai tvirtą pagrindą autorių tezei.

Toliau posocialistinės tranzicijos „laimėtojų“ ir „pralaimėtojų“ išsiskiriančių naratyvų liniją pratęsti imasi kitas, viešajai pokomunistinių valstybių bloko gyventojų nuomonei skirtas skyrius. Jame Ghodsee ir Orensteinas atskleidžia, kad, gyventojų vertinimu, posocialistinėse visuomenėse socialinis audinys yra sutrūkinėjęs: vis rečiau pasitikima vieni kitais, nebetikima, jog ateities kartos gyvens geriau nei jų tėvai, o didžioji dalis apklaustųjų yra įsitikinę, jog iš transformacijos permainų pasipelnė tik maža korumpuotų žmonių grupė. Svarbu atkreipti dėmesį, kad, nors šis knygos skyrius ir pradedamas aptariant pasitikėjimo apklausomis problematiką, į akis krinta gana drąsūs autorių teiginiai, grindžiami būtent apklausų duomenimis. Pavyzdžiui, teigiama, jog gyventojų nepasitenkinimas ne-

teisinga ir korumpuota visuomene paaiškėja „tik pažvelgus į viešąją nuomonę“¹¹, tačiau kyla abejonių, ar tikrai nebūtų įmanoma tokio nepasitenkinimo apčiuopti žvelgiant į mažą aktyvumą rinkimuose, išrenkamus su korupcija kovoti žadančius populistinius politikus ar net balsavimą kojomis – emigraciją. Taip pat apklausų duomenis pervertinantis atrodo ir šiame knygos skyriuje pasirodantis teiginys, kad, naudojantis visuomenės apklausų duomenimis, buvo galima nuspėti pilietinius neramumus Ukrainoje¹².

Paskutinis knygos skyrius siekia atskleisti perėjimą išgyvenusių žmonių istorijas pasitelkus etnografinių tyrimų rezultatus. Aptardami daugybės posocialistinėse visuomenėse atliktų antropologinių tyrimų atradimus, knygos autoriai sugeba atskleisti itin intymius perėjimą patyrusių žmonių pasakojimus apie pažeminimą, savęs kaltinimą ir gėdą. Apie nelygybės pojūtį pokomunistinėse visuomenėse leidžia kalbėti ir gyventojų įsitikinimai, kad jie yra „išmestieji“, „paaukoti“ arba „10/10 kartūs“ (10 metų per ilgai gyvenę komunistinėje santvarkoje ir 10 metų per jauni išeiti į pensiją) atstovai¹³. Ghodsee ir Orensteinas šiame knygos skyriuje atlieka puikų darbą ne tik išsamiai atsekdami „raudonosios nostalgijos“ priežastis, bet ir suteikdami balsą išsilgusiems praeities. Be to, nostalgiją jaučiančiųjų būklei apibūdinti autoriai sėkmingai pasitelkia ir tuometinius anekdotus, pavyzdžiui, pasakodami apie Vokietijos susivienijimo proga pasodintą medį, kuris geriau augti pradėjo tik aptvertas dvi Vokietijas skyrusia spygliuota viela¹⁴. Galiausiai, aktuali skyriaus dalis buvo ir autorių bandymas etnografinius įrodymus susieti su šiandiena – nacionalistinių ir tradicionalistinių jėgų atėjimas į Vidurio ir Rytų Europos politikos areną mokslininkų kildinamas iš naujos posocialistinės visuomenės siejančios tapatybės – „nevilties patriotizmo“¹⁵, t. y. kolektyvinės pokomunistinės transformacijos traumos.

¹¹ Ghodsee ir Orenstein, *Taking Stock of Shock*, 134.

¹² Ghodsee ir Orenstein, *Taking Stock of Shock*, 125.

¹³ Ghodsee ir Orenstein, *Taking Stock of Shock*, 158.

¹⁴ Ghodsee ir Orenstein, *Taking Stock of Shock*, 162.

¹⁵ Ghodsee ir Orenstein, *Taking Stock of Shock*, 180.

Apibendrinant galima teigti, kad tarpdiscipliniškumas yra didžiausia K. Ghodsee ir M. Orensteino knygos stiprybė. Neapsiribodami vien dažniausiai naudojamais ekonominiais duomenimis, mokslininkai sugeba pateikti tikrai visuminį pokomunistinės transformacijos (ne)sėkmių vaizdinį. Į savo studiją papildomai įtraukdami demografinių rodiklių, viešosios nuomonės apklausų bei etnografinių atradimų analizę knygos autoriai ne tik pagrindžia disciplinų atstovų bendradarbiavimo poreikį, bet ir praplečia posocialistinio perėjimo vertinimo kriterijus, kurie, kaip parodo autoriai, turi aprėpti ir gyvenimo trukmės bei populiacijos augimo matmenis, gyvenimo kokybės vertinimus, pasitikėjimą vieni kitais ir demokratinėmis institucijomis visuomenėje ir kt. Knygos autoriams pavyksta įrodyti ir savo tezę, jog pokomunistinė transformacija gali būti suprasta per nelygybės tarp pertvarų laimėtojų ir pralaimėtojų prizmę. Kiekviename iš keturių knygos skyrių sugebama pavaizduoti, kam ir kaip pokomunistinis perėjimas buvo naudingas ar katastrofiškas. Vis dėlto Ghodsee ir Orensteino siūloma „nelygybės perspektyva“, turėjusi pasiūlyti alternatyvą „J kreivės“ ir „katastrofos kapitalizmo“ stovykloms, atrodo, teorinio autonomiškumo įgauti taip ir nesugeba. „Nelygybės perspektyva“, knygos įžangoje pristatyta sudarant galimo kompromiso tarp dviejų nesutariančių tranzitologų stovyklų išpūdį, yra panašesnė į kiek nuodugnesnę ir nuosaikesnę „Katastrofos kapitalizmo“ versiją: tik knygos pradžioje ir viešosios nuomonės vertinimuose yra pripažįstama reliatyvi kai kurių pokomunistinių ekonomikų sėkmė. Išvadose autoriai laikosi minties, jog perėjimo katastrofų – ekonominės recesijos, negatyvių demografinių rodiklių ir skaudžių asmeninių patirčių – buvo galima išvengti, jei perėjimo metu vyriausybės būtų nepaklausiusios pakartotinai veikale kritikuojamų Vakarų ekonomistų ir ėmusios Kinijos ir Vietnamo lėtų ekonominių reformų modelio. Nepaisant to, kaip K. Ghodsee ir M. Orensteino akivaizdžiai kruopštaus ir daugybę kitų mokslininkų atradimų į vieną vietą sudėjusio darbo rezultatas atsiradusi knyga yra puikus pavyzdys, kokiais būdais praėjus dešimtmečiams po komunistinio bloko griūties galima žvelgti į pokomunistinę transformaciją ir kokios naudos tarpdiscipliniškumas gali duoti akademinuose tyrinėjimuose.

Literatūra

- Aslund, Anders. *How Capitalism was built: The Transformation of Central and Eastern Europe, Russia, the Caucasus, and Central Asia*. Cambridge: Cambridge University Press, 2007.
- Balcerowicz, Leszek. „Understanding Postcommunist Transitions“. *Journal of Democracy*, 5(4) (October 1994): 75–89. <https://doi.org/10.1353/jod.1994.0053>.
- Canuto, Otaviano. „Whither China’s Economic Growth“. *Policy Center for the New South*, Policy Brief PB-53/22 (August 2022).
- Ghodsee, Kristen ir Mitchell A. Orenstein. *Taking Stock of Shock: Social Consequences of the 1989 Revolutions*. New York: Oxford University Press, 2021.
- Gowan, Peter. „Neo-liberal Theory and Practice for Eastern Europe“. *New Left Review*, 1/213 (September/October 1995): 3–60.
- Klein, Naomi. *The Shock Doctrine: The Rise of Disaster Capitalism*. New York: Metropolitan Books, 2007.
- Piatkowski, Marcin. *Europe’s Growth Champion: Insights from the Economic Rise of Poland*. Oxford: Oxford University Press, 2018.
- Przeworski, Adam. *Democracy and the Market: Political and Economic Reforms in Eastern Europe and Latin America*. Cambridge: Cambridge University Press, 1991.
- Velikonja, Mitja. „Lost in Transition. Nostalgia for Socialism in Post-socialist Countries“. *East European Politics and Societies*, 23.04 (Fall 2009): 535–551. <https://doi.org/10.1177/0888325409345140>.
- Verdery, Katherine. *What was Socialism, and What comes Next?* Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1996.